

УДК 81'373

Болобан М.А.

## ЛЕКСИКА РІЧНОГО ЦИКЛУ КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВОЇ ПОЕЗІЇ

У статті розглянуто міру представленості в мові українського календарно-обрядового фольклору різнотипних вербалізаторів часу та їхні світоглядні конотації.

*Ключові слова:* мова українського календарно-обрядового фольклору, вербалізація концептів часу, лінгвофольклористика, лінгвостилістика, теорія мовних картин світу

**Актуальність** статті пояснюється потребою різнобічного вивчення мови українського фольклору з позицій найновіших досягнень когнітивно зорієнтованих підходів, які за останні два десятиліття розвиваються в українській лінгвістиці особливо плідно.

**Новизна** роботи полягає в том, що зазвичай тексти фольклору вивчалися в межах не суто філологічних дисциплін – етнографії, фольклористики тощо. Натомість давно існує потреба суто лінгвістичного аналізу природи фольклорного мовлення.

**Міра вивченості питання** Дослідженню українського народного календаря присвячені публікації Я.Ф. Головацького «Поділ часу у русинів» [8], М.О. Максимовича «Дні та місяці українського селянина» [13], К. Копержинського «Господарчі сезони у слов'ян» [11], В.П. Петрова «Обрядовий фольклор календарного циклу та його общинно-виробничі основи» [15], сучасні дослідження А.В. Богорода [1; 2], С. Килимника [9; 10], В.Т. Скуратівського [16; 17], О. Чебанюк [19]. Специфіку календарно-обрядового фольклору досліджують Л.М. Виноградова [3; 4; 5], Г.В. Сокіл [18]. Давньоруську лексику на позначення часових понять досліджує Л.М. Вялікіна [6], О.С. Львов [12].

**Місце статті серед інших праць автора.** Стаття є практичним застосування методики дослідження функціонування календарно-часової лексики української мови, яка була розроблена автором та вже втілена в дослідженнях конкретних груп текстів (мова українських чарівних казок, замовлянь, мова класичних і сучасних авторів).

**Мета** дослідження – здійснити різноаспектне студювання календарно-часової лексики українському календарно-обрядовому фольклорі як віддзеркалення уявлень про час і календар.

**Методи,** застосовані в статті, належать до загальнонаукових (індукції, дедукції, систематизації), проте у дослідженні текстів використано здебільшого описовий або описово-аналітичний метод, що застосовується при доборі й систематизації мовних фактів, що репрезентують досліджуваний сегмент мовної картини світу.

Тексти календарно-обрядової поезії за самим своїм визначенням належать до тих, у яких досліджувані сегменти концептуальної та мовної картин світу мають утілюватися особливо детально. Адже календарно-обрядова поезія віддзеркалювала уявлення про календарну магію – прикликання природних сил і словесний та дієвий – обрядовий – уплив на них із метою отримання бажаних для архаїчного соціуму, що послуговувався міфологічною ідеологією й магією, результатів.

Календарно-обрядова поезія віддзеркалює уявлення про принесення пори року, зокрема літа, неначе певного **предмета**, птахами, які наділяються символічними властивостями:

*Вилети, гулю, горою,  
Винеси літо із собою* (КО, с. 22)

Виконавці тексту звертаються не безпосередньо до літа, а до голубів як здатних його принести.

Соловейко, посланий Дажбогом, відмикає літо за допомогою даних богом ключів:

*Ой ти, соловейку,  
Ти ранній пташку,  
Ой чого так рано  
Із вир'їчка вийшов?  
«Не сам же я вийшов,  
Дажбог мене вислав  
З правої ручейки  
І ключики видав.  
З правої ручейки  
Літо відмикати,  
З лівої ручейки  
Зиму замикати...»* (КО, с. 25–26).

Тварини наділені здатністю **чути** пори року:

*Віл бушує,  
Весну чує* (КО, с. 22).

Для магічного закликання весни, що ґрунтується на віруваннях у дієву силу слова, потрібне **благословення** матері:

*Благослови, мати,  
Весну закликати!* (КО, с. 22).

Роль язичницької молитви, за допомогою якої люди прикликають весну, виконує **веснянка**:

– *Ой ви, хлопці безштаньки,  
Заспівайте веснянки!* (КО, с. 28).  
*Вийди, вийди, Іванку,  
Заспівай нам веснянку!  
Зимовали, не співали,  
Все весни дожидали!* (КО, с. 29).

Наявні приклади ототожнення весни з веснянкою, найменування весни веснянкою:

– *Ой весно, весно, весняночко,  
Де ж твоя дочка-паняночка?* (КО, с. 30).

Веснянка так само, як і весна, виступає олюдненою:

– *Весняночко-паняночко,  
Де ти зимувала?*

– *У садочку на пеньочку  
Пряла на сорочку* (КО, с. 29).

Пору року зустрічають як дорогу гостю, що вказує на її **олюдження**:

*Ой виходьте, дівчата,  
Та в сей вечір на вулицю  
Весну красну стрічати,  
Весну красну вітати* (КО, с. 24).

Весна персоніфікована, вона **приходить**:

*Прийшла весна з квітками,  
Пішли в поле з плугами* (КО, с. 63).

Весна, як **гостя**, щось приносить із собою:

*Весна красна, що ж ти нам принесла?* (КО, с. 26).

Весна може приносити людям не тільки подарунки, а й наступну пору року – літо:

*Да весна, весна днем красна,  
Да що ти нам, весна, принесла?*

– *Да принесла я вам літечко,  
Зеленеє житечко...* (КО, с. 30).

Вона приходить, як людина:

– *Ой ти весна, ти весна,  
Ти чого до нас прийшла?*

– *Я прийшла до вас з теплом,  
Із зеленим житечком* (КО, с. 28).

Весна може здійснювати дію, що найліпше відповідає її природі, – **веснитися**, тобто, очевидно, наставати, самореалізовуватися:

– *Ой ти, веснонько, веснися,  
А ти, дівчино, краснися* (КО, с. 31).

Зазначена дія весни використовується як елемент психологічного паралелізму, що встановлює еквівалентність явищ природи і людського життя – для весни так само природно веснитися, як для парубка женитися:

*Ой ти, весна, веснися,  
А ти, Грицю, женися!* (КО, с. 82).

Серед творів української календарно-обрядової поезії, виконуваної серед веснянок, наявні ті, де віддзеркалений відлік днів, причому починаючи з неділі:

*Ой кувала зозуленька,  
Сівши на лелії,  
Співай, співай, товаришко,  
Минає неділя.*

*Ой кувала зозуленька,  
Сівши на барвінок,*

*Співай, співай, товаришко,  
Минув понеділок.  
Ой кувала зозуленька  
Та й кувала сорок,  
Співай, співай, товаришко,  
Минає вівторок.  
Ой кувала зозуленька,  
Сіла на віконце, –  
Співай, співай, товаришко,  
Бо заходить сонце.  
Співай, співай, товаришко,  
Бо вже не будемо,  
Господиць знає, товаришко,  
чи нарік діждемо (КО, с. 110–111).*

На наш погляд, тут утілюється не тільки ідеї структурованості й циклічності часу, а і його минучості. Та сама ідея втілена у відомій поезії Олександра Олеся *Сміються й плачуть солов'ї*. Пор. подібну ідею в іншій календарно-обрядовій поезії:

*Ой було літо, тепер зима...  
Ой були хлопці, тепер нема.  
А ще така пора буде,  
Що за цибулю по сім буде!  
Ой було літо, тепер зима...  
Ой були дівки, тепер нема.  
А ще така осінь буде, –  
По сто рублів дівка буде (КО, с. 150).*

Тут віддзеркалені й уявлення про зв'язок спостережуваних явищ природи з передбаченнями майбутніх подій у людському суспільстві.

Природні ритми визначають ритми людського життя, зокрема, здатність людини до співу, що в самих календарно-обрядових піснях використовувався як засіб магічного впливу на природу:

*Уже петрівочка да настає,  
Дівочий голосок да прибуває.  
Уже петрівочки дві неділочки,  
Нема голосочку половиночки.  
Уже петрівочки да не дня й не дня,  
Уже голосочку да й нема, нема (КО, с. 138).*

Голос дівчини, її здатність до співу приурочується до свята як особливого священного періоду природного циклу.

Те саме свято впливає на зозулю як птаха з магічною вкастивістю лічити голосом роки:

*Ой петрівочка наступає,  
Сива зозуля вилітає,  
Ой петрівочка минається,  
Сива зозуля ховається (КО, с. 144).*

У свою чергу, наділена магічними властивостями тварина може впливати на календарне свято й перебіг часу:

*Не співайте, та півники,  
Не вменшайте ночі* (КО, с. 147).

У деяких поетичних рядках можна вбачати сліди уявлень про співвіднесення свят із найважливішими подіями людського життя, зокрема, сезонних одружень (пор. функції купальських обрядів):

*Ой Петре, Петре, Іване,  
А вже наша петрівочка минає,  
А дівчина Ярина чоловіка не має.  
Не буде дощу без хмари,  
Не буде Ярина без пари.  
Наступить хмара, дощ буде,  
Ой прийде Павло, то пара буде* (КО, с. 151).

Тут співвідносяться три площини – календар свят, погодні явища і події людського життя, що становить потрійний паралелізм.

Той самий потрійний паралелізм, одна у цьому разі між календарними святами з елементами їх персоніфікації, життям тваринного світу і людського суспільства (розплітання коси – символ виходу дівчини заміж) зустрічаємо в іншій петрівській пісні:

*Ой коли ми петрівочки дожидали,  
То ми її в русу косу заплітали.  
Тепер же ми петрівочку проведемо,  
Ми ж її русу косу розплетемо.  
Уже ж тая петрівочка минається,  
Зозуля в капусту ховається* (КО, с. 153).

Наступний після весни найяскравіший календарний образ в українському поетичному фольклорі – Купала або Купало або Купайло (може виступати в чоловічому, жіночому або, як у нижченаведеному прикладі, середньому роді, що, очевидно, свідчить про незавершений процес персоніфікації):

*Купайло, Купайло,  
Де ти зимувало?  
Зимувало в лісі,  
Ночувало в стрісі;  
Зимувало в пір'єчку,  
Літувало в зіллечку* (КО, с. 155).  
Купайло пов'язане з відьмою:  
*Купайло, Купайло,  
Де ти ночувало?  
На бабиній стрісі,  
У відьми в колісці* (КО, с. 155).

Купало пов'язане і з вогнем, і з діяльністю відьми (у контексті уявлень про святкову активізацію сил хаосу, царство якого символізують папороть і скарби):

*На Купалу огонь крешуть,*

*Нехай відьми на пеня брешуть* (КО, с. 161).

Відьма, як і чарівне зілля, активізується на купальське свято, й у різні дні її можливості неоднакові:

*Ой на Івана Купайлого*

*Ходила відьма ногойлою.*

*Як на дуб лізла – кору гризла,*

*А з дуба впала – зілля копала,*

*А з дуба впала – зілля копала,*

*Свої корови заправляла.*

*Як заправила у вівторок,*

*То видоїла корів з сорок,*

*А як заправила в середу,*

*То видоїла свю череду* (КО, с. 156).

Воно пов'язане з водою:

*Ми тебе, Купайло, скупаємо,*

*На друге літо заховаємо* (КО, с. 156);

*Ми купайла іскупали,*

*та на той рочок сховали* (КО, с. 159);

у другому рядку віддзеркалена ідея сприйняття перебігу часу від свята до свята, що тією або іншою мірою властиво і архаїчній язичницькій традиції, і християнській ідеології, і сучасній урбанізованій людині.

Наприкінці свята здійснюється обряд потоплення фігури Купала, супроводжуваний спеціальною піснею (КО, с. 160–161):

*Іде Купайло топиться,*

*За ним дівчата дивиться;*

*Ой стой, Купайло, не топися,*

*На той рочок іздасися* (КО, с. 162).

Крім вогню і води, Купайло як свято найбільшої сили сонця й видимої його зупинки на небі – літнього сонцестояння – невіддільне від уявлення про гру Сонця:

*Коло Мареночки – Купало!*

*Грає сонечко на Івана* (КО, с. 162).

Брати учать у купальському святі зобов'язаний кожен член громади, передовсім, очевидно, молоді, перед якими стоїть завдання вступити в шлюб, чому сприяють купальські ігрища:

*Хто не піде на Купала,*

*Щоб йому ноги поламало,*

*Щоб поклато колодою,*

*Колодою смоловою* (КО, с. 157);

*Котра не вийде на Купайла,*

*Щоб вона сіла та й не встала,*

*Щоб вона сіла лемішкою,*

*Щоб її везли теліжкою.*

*Щоб вона сіла колом, колом,*

*Щоб її везли волом, волом* (КО, с. 158).

Бачимо, що прокляття, які ґрунтуються на вірі в магічну силу слова, виступають потужним засобом регуляції звичаєвого права, зокрема участі громади у святі. Член суспільства не може ігнорувати свята літнього сонцестояння, що визначається самою природою.

*Нас на купайла викликано.  
Хто не вийде на Купайла,  
Щоб йому ноги поламало!  
Не старому, не малому,  
Іванкові молодому* (КО, с. 159).

Під час і після купальського свята люди зобов'язані купатися, тобто здійснювати язичницьке освячення водою:

*Да купався Іван, да й у воду впав.  
Купала на Івана, Купала на Івана!  
Да купався Клим, да й у воду вплив.  
Купала на Івана, Купала на Івана!  
Да купався Іван, доведеться і нам.  
Да купався Мусій, доведеться усім.  
На калину роса пала, у нас на улиці Купала.  
Купала на Івана, Купала на Івана* (КО, с. 163).

Купання Купали відповідно до законів імітативної магії вимагає купання й від членів архаїчного колективу, що імітує, особливо під час свята, поведінку богів. Роса виступає частинкою водної стихії.

На купальське свято купаються навіть представники тваринного світу:

*Ой на Купайла, на Івана  
Там ластівонька купалася* (КО, с. 163).

Образ Купали за суголоссям із архаїчним слов'янським позначенням краси має ще й символіку краси (*хубавий, хупавий*):

*Наша Хросина купавочка,  
Посеред моря купалася,  
На беріжечку білилася  
Та на улиці хвалилася* (КО, с. 163).

Поряд із Весною і Купалою, третьою найважливішою персоніфікацією календарного свята в українській народнопоетичній творчості виступає Коляда. Найдавніші колядки були язичницькими піснями на честь народження нового Сонця, тобто зимового сонцестояння, що персоніфікувалося в народних уявленнях у вигляді свята Коляди (Коляд., с. 5–6). І.І. Огієнко відзначає, що опис у деяких колядках початку весни, а не зими, засвідчує, що колись Новий рік припадав на весну [14, с. 270].

Подібно до Весни і Купали, Коляда олюднюється:

*Радуйся, земле, коляда йде!  
Святий вечор, добрий вечор!* (Колядки, с. 75);  
*Коляда іде, всім дари везе.  
Всім дари везе, нам слово каже* (Колядки, с. 76).

Українська колядка віддзеркалює народну космогонію, тобто співвідносить початок сонячного року на зимове сонцестояння з початком світу:

*Коли не було знащада світа,  
Тогда не було Неба ні землі,  
Ано лем було синєє море,  
А серед моря зелений явір.  
На явороньку три голубоньки,  
Три голубоньки радоньку радять,  
Радоньку радять, як світ сновати:  
То спустімося на дно моря,  
Та дістанемо дрібного піску, –  
Дрібний пісочок посіємо ми,  
Та нам ся стане чорна землиця.  
Та дістанемо золотий камінь, –  
Золотий камінь посіємо ми,  
Та нам ся стане ясне Небонько,  
Ясне Небонько, світле соненько,  
Світле соненько, ясен місячик,  
Ясен місячик, ясна зірниця,  
Ясна зірниця, дрібні зізодочки [14, с. 36–37].*

**Висновки.** Спостереження над часовою лексикою українського календарно-обрядового фольклору свідчить не тільки про співвіднесення уявлень про час і простір, а й про віддзеркалення в українському фольклорі дослідженої М. Еліаде ідеї «вічного повернення» під час свята в хаос, який передує створенню космосу, й подальше здійснення обрядового повторення божественного акту створення світу.

## ТЕКСТОВІ ДЖЕРЕЛА

КО – Календарно-обрядові пісні / Відп. ред. М.М.Пазяк. – К.: Дніпро, 1987. – 392 с.  
Коляд. – Колядки та щедрівки / Упорядкування О. Турко. – Львів: Растр-7, 2007. – 200 с.  
Колядки – Колядки та щедрівки в сучасних записах / Упорядник С.А. Китова. – Черкаси: Брама, 2003. – 248 с.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Богород А. В. Святковий Місяцеслов українців / Анатолій Володимирович Богород. – К.: Світовид, 2000. – 261 с.
2. Богород А. В. Календар в історії народу / Анатолій Володимирович Богород // Сварог. – 1996. – № 4. – С. 34–38; № 5. – С. 34–39.
3. Виноградова Л.Н. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян / Людмила Николаевна Виноградова. – Москва: Наука, 1982. – 256 с.
4. Виноградова Л.Н. Календарные переходы нечистой силы во времени и пространстве / Л.Н. Виноградова // Концепт движения в языке и культуре / Отв. ред. Т.А. Агапкина. – М.: Языки русской культуры, 1996. – С. 166–184.



5. Виноградова Л.Н. Рождественская звезда как ритуальный символ / Л.Н. Виноградова // Живая старина. – 2000. – № 4. – С.35–37.
6. Вялкина Л. В. Из истории слов-терминов времени (на материале письменных памятников XI – XIV вв.) / Людмила Васильевна Вялкина // Древнерусский язык : лексикология и словообразование. – М.: Наука, 1975. – С. 69–93.
7. Героїко-фантастичні казки [упоряд., передм., прим. І. Березовського]. – К.: Дніпро, 1984. – 366 с.
8. Головацький Я. Поділ часу у русинів / Яків Головацький // Письменники Західної України 30-50-х років XIX ст. – К., 1965. – С. 220–229.
9. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні / Степан Килимник. – Київ: Обереги. – Кн.1 : Т. 1 / Зимовий цикл: Т. 2 / Весняний цикл. – 1994. – 377 с.
10. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні / Степан Килимник. – Київ : Обереги. – Кн.2 : Т. 3 / Весняний цикл : Т. 4 / Літній цикл. – 1994. – 525 с.
11. Копержинський К. Господарчі сезони у слов'ян / Кость Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1928. – Вип. 1. – С. 12–26.
12. Львов А. С. Выражения понятия времени в Повести Временных Лет / А. С. Львов // Русская историческая лексикология. – М., 1968. – С. 20–39.
13. Максимович М. О. Дні та місяці українського селянина / Михайло Олександрович Максимович; [упоряд., перекл. з російськ., вступ. ст. та прим. В. Гнатюка]. – Київ : Обереги, 2002. – 189 с.
14. Огієнко І.І. (митрополит Іларіон). Дохристиянській вірування українського народу. – К.: Обереги, 1992
15. Петров В.П. Обрядовий фольклор календарного циклу та його обцинно-виробничі основи / В.П. Петров // Народна творчість і етнографія. – 1966. – № 1. – С. 28–34.
16. Скуратівський В.Т. Місяцелік / Василь Тимофійович Скуратівський. – К.: Мистецтво, 1993. – 208 с.
17. Скуратівський В.Т. Український народний календар / Василь Тимофійович Скуратівський. – Київ : Техніка, 2003. – 384 с.
18. Сокіл Г.В. Обхідні календарно-обрядові пісні українців: структурно-семантичний та естетичний аспекти: дис. ... канд. філол. Наук : 10.01.07 / Галина Василівна Сокіл; Львівс. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2003.
19. Чебанюк О. Народний календар у традиційній картині світу українців / Олена Чебанюк // Народна творчість та етнографія. – Київ, 2008. – № 6 (316). – С. 41–45.

В статье рассмотрено представление в языке украинского календарно-обрядового фольклора разнотипных вербализаторов времени и их культурные коннотации.

*Ключевые слова:* язык украинского календарно-обрядового фольклора, вербализация концептов времени, лингвофольклористика, лингвостилистика, теория языковых картин мира

The article explores distribution of different types of time concepts in the language of Ukrainian ritual calendar folklore and their cultural connotation.

*Keywords:* language of Ukrainian ritual calendar folklore, time concepts' verbalization, linguistic studies of folklore, language stylistics, language world view theory.